

مبانی ارزشی علم و ترویج علم در جمهوری اسلامی ایران

اکرم قدیمی^۱
رحمان حریری^۲

چکیده

ترویج علم میان ادبیات علمی و گفتمان مردم عادی رابطه برقرار می‌کند. این مفهوم نوپا، به دلیل پویایی، به سرعت مورد توجه قرار گرفته است. اواخر دهه ۱۹۷۰ را می‌توان سرآغاز ترویج علم به مفهوم امروزی آن دانست. از آن تاریخ تاکنون، دولت‌مردان کشورهای مختلف به روش‌های گوناگون، ترویج علم را به عنوان یکی از راهبردهای مطرح برای پیشرفت و توسعه کشورشان در نظر گرفته‌اند. جمهوری اسلامی ایران به عنوان یکی از کشورهایی که در چشم‌انداز بیست ساله خود، جایگاه منطقه‌ای و بین‌المللی قدرتمندی را پیش‌بینی کرده است، نمی‌تواند از این قاعده مستثنی باشد.

مبانی ارزشی ترویج علم تحت تأثیر جهان‌بینی فراگیری تدوین می‌شود که در برگزیده باورها و مفروضات و منطبق بر هست‌های تجویزی، بایدها و نبایدهای خود است. از این رو، خرده‌نظام ترویج علم در ایران و مبانی ارزشی آن، منشأ تفکر خود را از قدرت لایزال الهی، دین مبین اسلام و رهیافت‌های انقلاب اسلامی می‌گیرد. در واقع، مبانی ارزشی ترویج علم در ایران، نمایانگر جهت‌گیری‌های علمی کشور و اولویت‌های آن در عرصه‌های آموزش، پژوهش و فناوری است. تکیه بر اصول ارزشی ترویج علم و استفاده از پیشرفته‌ترین شیوه‌های آن، باعث رسیدن به جایگاه اول علمی در منطقه و الگو قرارگرفتن ایران برای کشورهای اسلامی خواهد شد. هدف نهایی ترویج علم، سعادت و خوشبختی انسان است. دین مبین اسلام نیز بر سعادت انسان‌ها تأکید دارد. در واقع، مبانی ارزشی اسلام با غایت ترویج علم هم‌سو است. این هماهنگی، بیانگر توجه اسلام بر علم، علم‌آموزی و نشر علم است. این مقاله به موضوع ترویج علم و جایگاه آن در اسلام می‌پردازد. روش تحقیق این مقاله، توصیفی-تحلیلی است.

کلیدواژه‌ها: علم، ترویج علم، فناوری، مبانی ارزشی

۱ استادیار مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور ghadimi2005@gmail.com

۲ دانشجوی دکتری دانشگاه تهران university.tmu@gmail.com

مقدمه

ترویج علم در نیم قرن اخیر به طور علمی مورد توجه محافل دانشگاهی قرار گرفته است. اگرچه، این مفهوم تا پیش از جنگ جهانی دوم و حتی در قرون هیجدهم و نوزدهم نیز به نحوی مورد توجه دولت مردان و سیاست‌گذاران برخی از کشورها قرار داشته است، اما روند رو به رشد پیشرفت‌های علم و فناوری موجب گردید نگاه دست‌اندرکاران علم در کشورها، به گونه‌ای نظام‌مند به مبحث ترویج علم معطوف گردد. ترویج علم تلاش برای انعکاس اندیشه‌های علمی به روشی است که تمامی افراد بتوانند مفاهیم اساسی یک علم را درک نمایند. به بیان دیگر، ترویج علم فهم عامه مردم از علم است. تعاریف متفاوتی از ترویج علم ارائه شده است. انجمن ترویج علم ایران تعریف ذیل را ارائه می‌دهد: "ترویج علم عبارت است از فعالیتی که در جهت همگانی کردن علم؛ گسترش تفکر و طرز فکر علمی یا علاقه‌مند کردن مردم؛ یا گروه‌هایی از آنها به علم و فعالیت‌های علمی است".

ترویج علم در حیطه عمومی به عنوان فعالیتی نظام‌یافته که در آن نهادهای مختلف آموزشی، اجرایی، اقتصادی و مدنی مشارکت دارند، تحولی نوین به شمار می‌رود. دولت‌های غربی از اوایل دهه ۱۹۸۰ توجه خود را به این مفهوم معطوف ساختند. از همین زمان پدیده ترویج علم به صورت واقعی اجتماعی و تأثیرگذار صورت بیرونی یافت و امکان ایجاد تحولات مثبت و چشم‌گیر را در فضای فرهنگی، اجتماعی و علمی کشورهای غربی بر عهده گرفت. برخی از کشورهای در حال توسعه، از جمله چین و هند، با درک اهمیت فوق‌العاده ترویج علم به سرعت آن را سرلوحه برنامه‌ها و فعالیت‌های خود قرار دادند و تلاش کردند از آن به صورت کاربردی در جامعه بهره‌گیرند (پایا، ۱۳۸۷).

توجه دین مبین اسلام به علم و ترویج آن و نیز سوابق درخشان تاریخی ایران در این حوزه انکارناپذیر است. از سوی دیگر، توسعه و ترویج علم و فناوری در جهان امروز یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اقتدار و حاکمیت ملی است که تأثیر شگرفی بر جامعه، فرهنگ، اقتصاد، اعتبار بین‌المللی و سرانجام بهبود کیفیت زندگی مردم هر جامعه‌ای دارد. تأثیر بنیادین نظام ترویج علم در پویایی جامعه و توسعه پایدار به قدری است که می‌توان گفت این مؤلفه‌ها در گرو کارآمدی نظام ترویج علم در کشور است.

دین اسلام بر فراگیری علم و ترویج آن بسیار تأکید دارد. در متون دینی همواره علم، عالم و مروجان آن از جایگاه رفیعی برخوردار هستند. آیات و روایات بسیاری در این باره وجود دارد.

از نظر اسلام علم‌آموزی و ترویج علم نه تنها امری پسندیده است، بلکه از واجبات دین نیز به شمار می‌رود. از جمله نکاتی که اهمیت فوق‌العاده علم و علم‌آموزی را از دیدگاه قرآن کریم اثبات می‌کند، هدف بعثت پیامبران است که همانا تعلیم بشر می‌باشد. در قرآن به قلم سوگند یاد شده است. در اولین آیاتی که بر پیامبر اسلام نازل گردید، از خواندن و تعلیم سخن به میان آمده است و یکی از اهداف بعثت انبیا تعلیم کتاب و حکمت دانسته شده است.

با توجه به اهمیت ترویج علم به عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای توسعه علم و فناوری در کشور، خرده نظام ترویج علم نیز باید منطبق با مبانی نظری اسلام، انقلاب اسلامی و فرهنگ مسلط جامعه باشد.

آشنایی با دیدگاه‌های اسلامی درباره ترویج علم، زمینه‌ساز تحولی عظیم در پایه‌ریزی نظام کارآمد ترویج علم در کشور خواهد بود. از این رو، تأکید بر مبانی ارزشی ترویج علم به عنوان مجموعه‌ای ارزش‌ها می‌تواند نقشی بسزا در مدیریت جامعه علمی کشور ایفا کند.

مفهوم و چستی ترویج علم

در جهان امروز انسان‌ها با هر تفکر، اندیشه و دیدگاهی که دارند، نسبت به پدران خود از آگاهی عمومی بیشتری در حوزه‌های مختلف برخوردار هستند. بشر از نخستین روز آغاز زندگی اجتماعی خود در پی افزایش شناخت آگاهی‌هایش نسبت به محیط پیرامون خود بوده است. با گذشت زمان، این آگاهی‌ها به مجموعه‌ای به نام "علم" تبدیل شده است. مفهوم "ترویج علم" برخلاف مفهوم علم، پیشینه چندانی ندارد. به بیان ساده می‌توان گفت ترویج علم ابزاری برای برقراری پیوند و ایجاد ارتباط میان جامعه و جهان علم است (UNESCO, 1999). از دهه ۱۹۹۰ ترویج علم به طور روزافزون وارد جوامع گردید و از مفهومی صرف تبدیل به فرآیندی شد که عامه مردم در آن شرکت دارند. مهم‌ترین مؤلفه در فرایند ترویج علم، اجتماعی شدن آن است. ترویج علم در عین جوان بودن مفهوم پویاست. در سال‌های نخستین

دهه ۱۹۸۰ دولت‌های غربی به طور جدی توجه خود را به ترویج علم معطوف ساختند و سعی در فراهم آوردن زمینه‌های مناسب برای رشد آن نمودند. گرچه دولت‌ها به عنوان بازیگران اصلی فرایند ترویج علم به شمار می‌روند، نباید از این نکته غافل بود که ترویج علم مفهومی است که تنها در حیطه عمومی جامعه، معنای واقعی خود را می‌یابد و از این رو، تمامی کنش‌گران جامعه باید در آن سهیم باشند.

رسانه‌ها، دانشگاه‌ها، نخبگان، مدارس و حتی افراد عادی هر یک نقش خاصی را در این فرایند درازمدت ایفا می‌نمایند. تقویت و همگانی ساختن باور و اعتماد عمومی به علم نخستین گامی است که باید در فرایند شکل‌گیری ترویج علم برداشته شود. علم تا یک صد سال گذشته مفهومی بود که تنها تعداد اندکی از افراد جامعه آن را درک می‌کردند، اما ترویج علم توانست دامنه این افراد را آن‌چنان گسترش دهد که حتی در کشورهای توسعه‌نیافته کنونی نیز می‌توان آشکارا تفاوت آگاهی و شناخت مردم عادی را نسبت به مسائل پیرامون خود در مقایسه با پدرانشان مشاهده کرد (قدیمی، ۱۳۸۸: ۵).

ترویج علم کوتاه‌ترین راهی است که امکان دسترسی به نتایج علمی را میسر می‌سازد و درک و فهم انسان را نسبت به واقعیات موجود افزایش می‌دهد. به بیان دیگر، ترویج علم به فعالیت‌هایی اطلاق می‌شود که برای آموزش علوم به مردم عادی، تقویت باور و اعتماد عمومی به علم و همگانی کردن علم انجام می‌شود. ترویج علم که زمانی تنها به صورت چاپ آخرین دستاوردهای علمی قرن هیجدهم و نوزدهم مطرح می‌گردید، به مرحله جدیدی از تکامل و تحول تاریخی دست یافته است. وجود فروشگاه‌ها، رستوران‌ها و کافه‌ها، پارک‌ها و موزه‌های علمی و برگزاری کنفرانس‌های عمومی علمی از مظاهر این تکامل به شمار می‌روند (وصالی، ۱۳۸۶).

مراحل تکامل ترویج علم

ترویج علم سه مرحله با ویژگی‌های خاص خود دارد که عبارتند از:

۱. پذیرش علم از سوی عامه^۱
۲. درک عامه از علم^۲
۳. مشارکت عامه در علم^۳

مرحله پذیرش علم از سوی عامه، شکل اولیه ترویج علم است. در این مرحله دانشمندان و انجمن‌های علمی رکن اصلی ترویج علم به شمار می‌روند.

با آغاز قرن بیستم مرحله پذیرش علم از سوی عامه جای خود را به مرحله درک عامه از علم داد. در این مرحله، ترویج علم صرفاً بی‌سوادان علمی را مدنظر قرار نمی‌داد بلکه تأکید بر روی عامه مردم به عنوان گروه‌های هدف بود. در این مرحله بود که اندیشه‌های علمی^۴، روش‌های علمی^۵ و روحیه علمی^۶ وارد حیطه و قلمرو ترویج علم گردید. با وجود این، هنوز در این مرحله عامه مردم به معنای واقعی در ترویج علم مشارکت نداشتند و هنوز فرایند ارتباط میان جامعه و علم، مانند مرحله اول، یک سویه باقی مانده بود. سپس، ارکان و سازمان‌های اجتماعی بیشتری به بدنه ترویج علم پیوستند. در نتیجه، نهادها و مؤسسات عملیاتی و پژوهشی مربوط به ترویج علم به تدریج اجتماعی شدند.

مرحله مشارکت عامه در علم در حقیقت همان گسترش و استمرار مرحله درک عامه از علم است که خود شکل نوینی از ترویج علم معاصر محسوب می‌شود. در این مرحله، فناوری اطلاعاتی و رسانه تعاملی به ابزاری ارزشمند برای حمایت از ترویج علم تبدیل می‌شود، ارتباط میان عامه مردم و علم و فناوری نزدیک‌تر می‌شود که بیانگر تأثیرگذاری عامه مردم بر تصمیمات گرفته شده در حوزه‌های خاص و بویژه در ترویج علم است. با مشارکت عامه، ترویج علم سرعت

1 Public Acceptance of Science

2 Public Understanding of Science

3 Public Participation of Science

4 Scientific Thoughts

5 Scientific Methods

6 Scientific Spirits

بیشتری به خود می‌گیرد. گرایش و تمایل ذوب ترویج علم در رسانه‌های جمعی و صنعت سرگرمی‌های فرهنگی از جمله شاخص‌های این مرحله از ترویج علم می‌باشد (قدیمی، ۱۳۸۸: ۱۱).

پیشینه ترویج علم

ترویج علم به مفهوم امروزی از اواخر دهه ۱۹۷۰ در برخی از کشورهای توسعه‌یافته آغاز شد. شکل اولیه آن به طور سنتی ریشه در قرن هفدهم دارد. در این شکل اولیه از ترویج علم، دانشمندان و انجمن‌های علمی رکن اصلی به شمار می‌رفتند و ترویج علم فرایندی یک‌سویه بود؛ فرایندی که در آن جریان اطلاعات از سوی افراد آگاه علمی به سمت بی‌سوادان علمی صورت می‌گرفت، اما با ورود به قرن بیستم و به‌ویژه دهه ۱۹۷۰، این مفهوم به صورت عملیاتی و امروزی نمایان شد.

همان‌گونه که گفته شد، ترویج علم انعکاس اندیشه‌های علمی به روشی است که تمام افراد بتوانند مفاهیم اساسی یک علم را درک کنند.

از ویژگی‌های علم این است که همگان از آن آگاه شوند و آن را درک کنند. این امر از دیدگاه فلسفی و آموزشی فقط از طریق همگانی ساختن علم یا به عبارت دیگر ترویج علم تحت شرایط معینی امکان‌پذیر است. دانشمندان مسئولان اصلی تفکر علمی و رواج آن می‌باشند (Gustaaf, 1998: 10-15).

ترویج علم در حیطه عمومی به عنوان فعالیتی نظام‌یافته با مشارکت نهادهای مختلف آموزشی، اجرایی (دولت)، اقتصادی (از جمله بخش خصوصی و بازار) و جامعه مدنی، تحولی نوین است که از عمر آن چند دهه بیشتر نمی‌گذرد. در واقع، از سال‌های اولیه دهه ۱۹۸۰ دولت‌های غربی به نحو جدی و همه‌جانبه زمینه‌های مناسب را برای رشد این فعالیت فراهم آوردند و دیگر کنش‌گران اصلی در جامعه (یعنی جامعه علمی، بازار و جامعه مدنی) را برای تحقق اهداف این فعالیت بسیج کردند. این نکته بدین معنا نیست که تا پیش از این زمان فعالیت در حوزه ترویج علم در حیطه عمومی انجام نمی‌گرفت. شواهد گوناگون حاکی از آن است که از زمان رشد علوم جدید، افراد یا نهادها گام‌های مختلفی برای رسیدن به این مقصود برداشته‌اند. به عنوان یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌ها در این زمینه می‌توان به تلاش‌های فرانسیس بیکن اشاره کرد که از او با عنوان پیامبر "ترویج علم جدید" یاد می‌شود. در قرون هفدهم و هیجدهم و به‌ویژه نوزدهم میلادی با نمونه‌های مختلفی از کوشش‌های فردی یا جمعی برای ترویج علم روبرو می‌شویم که از جمله آنها می‌توان به تأسیس فرهنگستان‌های علوم، انتشار نشریات علمی، تألیف کتاب‌های درسی، برگزاری نمایشگاه‌ها و برپایی موزه‌ها با مضامین علمی و فناوریانه، ایراد سخنرانی‌های عامه‌فهم به وسیله دانشمندان صاحب‌نام و نیز اقبال رسانه‌های عمومی در خصوص انتشار مضامین و اخبار علمی اشاره کرد (پایا، ۱۳۸۷: ۲۵-۳۸).

باید توجه داشت در کشورهای پیشرفته نیز، با وجود سابقه‌ای که در زمینه ترویج علم دارند بیشتر فعالیت‌های ترویجی در قالب کوشش‌های پراکنده افراد و جمعیت‌ها به چشم می‌خورد. از زمانی که دولت‌ها، از حدود دهه ۱۹۷۰ به نحوی چشم‌گیر پا به میدان گذارند، پدیده "ترویج علم" به صورت یک واقعیت اجتماعی بسیار تأثیرگذار، صورت بیرونی یافت و از رهگذر مشارکت همه کنش‌گران اجتماعی، سهمی اساسی در ایجاد تحولات مثبت در فضای فرهنگی این کشورها برعهده گرفت.

ترویج علم در ایران

فرایند ترویج علم در ایران، فرایند نوین و نوپایی است که شاید بتوان گفت رگه‌های آغازین آن به حدود نیم قرن گذشته یعنی آغاز کار رادیو در ایران باز می‌گردد. فرایند ترویج علم در ایران، همانند تمامی کشورها، فراز و نشیب‌های بسیاری را پشت سر نهاده است، به گونه‌ای که در بسیاری از موارد این مبحث معنای واقعی خود را از دست داده بود. فرایند ترویج علم در ایران با فعالیت‌های داوطلبانه و پراکنده افراد آغاز گردید. از این رو، مراحل گوناگون آن از جمله مفهوم‌سازی، نهادسازی و ساختارسازی در ایران به سختی قابل تمایز می‌باشد. به نظر می‌رسد، تا چند سال گذشته ترویج علم در ایران تنها یک تفکر محدود به گروه اندکی از نخبگان بوده است. طی چند سال گذشته مفهوم ترویج علم

و همگانی سازی علم به نوعی معنای واقعی تری به خود گرفته است.

تولید علم و ترویج علم دو ابزار کاربردی برای پیشبرد تمامی جوامع محسوب می‌گردند. چندین سال است که سیاست‌گذاران و دولت‌مردان ایران به مقوله تولید علم توجه جدی نموده‌اند، اما متأسفانه این مقوله هنوز در سایه مرحله اول قرار گرفته است. نخستین گام‌های جدی درباره ترویج علم در ایران در ۱۳۷۸ طی هم‌اندیشی "بررسی راهکارهای گسترش علوم در ایران" برداشته شد، که در آن ایده تأسیس انجمن ترویج علم ایران مطرح گردید. در این هم‌اندیشی جمعی از اساتید دانشگاه‌ها، صاحب‌نظران مسائل آموزشی و تربیتی کشور و مؤسسات دست‌اندرکار برنامه‌ریزی و تولیدی مواد و تجهیزات آموزش‌های غیررسمی علوم پس از بحث و تبادل نظر و ارائه نتایج مطالعات و تجارب خود درباره همگانی کردن علم در ایران، بیانیه‌ای با عنوان "ترویج علم" صادر کردند که در بند دوم آن آمده است: "انجمنی با عنوان انجمن ترویج علم در ایران در چهارچوب نهادهای مردمی تأسیس شود تا علاوه بر تأمین مکانی کافی برای مراجعه، گردهمایی و تبادل نظر صاحب‌نظران و افراد علاقه‌مند امکانات لازم برای برنامه‌ریزی، هماهنگی و تبلیغات مناسب صورت گیرد. با توجه به نوپا بودن چنین فعالیتی در کشور، سازمان‌ها و مؤسسات دولتی، مطابق با روند متعارف جهانی کمک‌های مادی و معنوی لازم را برای تشکیل این انجمن در اختیار بگذارند" (پایا، ۱۳۸۷: ۳۰-۳۵).

این اقدام نخستین فعالیت رسمی در ایران برای همگانی سازی علم یا ترویج علم به شمار می‌رود. پس از مطرح شدن ایده تأسیس انجمن ترویج علم، دیدگاه‌های تکمیلی بیشتری درباره ایجاد باشگاه‌های علمی، موزه‌های علوم و فنون، کارگاه‌های تجربی، آزمایشگاه‌ها، هم‌اندیشی‌های ویژه و برگزاری گردش‌های علمی مطرح گردید تا طی آن گروه هدف که عموماً نوجوانان و جوانان بودند، بتوانند در این فرایند مشارکت جویند (پایا، ۱۳۸۷: ۲-۵).

تأسیس انجمن ترویج علم گرچه به طور نمادین اولین گام رسمی در ترویج علم در ایران محسوب می‌شود، پیش از آن نیز چاپ و انتشار مجلات و نشریه‌های علمی همانند مجله دانشمند، پخش برنامه‌های علمی از رادیو و تلویزیون، مسابقات علمی، اعطای جوایز علمی که گاه برخی از وزارت‌خانه‌ها یا دانشگاه‌ها برگزار می‌کردند، شکل‌گیری گروه‌های داوطلب برای آشناسازی مردم با موضوعات خاص به‌ویژه موضوعات بهداشتی و کشاورزی و از همه مهم‌تر فعالیت نهضت سوادآموزی همگی به نوعی در راستای ترویج علم عمل کرده‌اند. انجمن ترویج علم به عنوان آغازگر فرایند رسمی ترویج علم در ایران شناخته می‌شود، اما در حال حاضر نهادها و مؤسسات مختلف دولتی و غیر دولتی بسیاری به عنوان نهادهای ترویج علم در کشور فعالیت دارند.

از پیش از انقلاب تا بدین لحظه، برنامه و سیاست مدونی در زمینه ترویج علم در ایران یافت نمی‌شود. آقای روحانی (رئیس سابق انجمن ترویج علم ایران) خاطرنشان می‌سازد که کانون پرورش فکری کودک و نوجوان با هدف فعالیت‌های غیرمتعارف تأسیس شد و فعالیت‌هایی چون تأسیس و هدایت موزه‌ها را دنبال کرد. این نهاد پس از انقلاب به عنوان یکی از بهترین ساختارها در طراحی و پیاده‌سازی برنامه‌هایی مانند ترویج علم عمل کرد.

این بررسی تاریخی قدمت فعالیت‌های ترویجی در ایران را نشان می‌دهد. این قدمت به شدت فردمحور بوده است. با آغاز عصر فضا و تحولات گسترده‌ای که در جهان و نظام‌های موجود، از جمله نظام‌های آموزشی اتفاق افتاد، در ایران نیز تحولاتی انجام شد. به نظر می‌رسد انتظارات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دهه ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ که به انقلاب اسلامی منجر شد و تحولات پس از انقلاب، تأثیر فراوانی در فرایند تکوین سیاست‌های ترویج علم و فناوری در ایران داشته است.

مبانی ارزشی علم و ترویج علم

تعلیم، تاباندن نور علم و دمیدن روح حیات به جامعه و تعلّم رها شدن از گرداب نادانی‌هاست. اسلام از مکاتب پیشرو در این حرکت علمی است، به طوری که آموزش و فراگیری دانش را محوری‌ترین برنامه‌های فردی و اجتماعی خود به شمار می‌آورد. نخستین نغمه‌های آسمانی وحی در اسلام، بیانگر ارزش قلم و آموزش علم و دانش است و آن را از جمله نعمت‌های مهم خداوند در مورد انسان معرفی می‌کند.

نظام ترویج علم در واقع خرده‌نظامی است که در کنار خرده‌نظام‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی کارکردهای ویژه‌ای

دارد. این خرده نظام‌ها تحت تأثیر جهان بینی فراگیری تدوین می‌شوند که دربرگیرنده باورها و مفروضاتی است که انتظار می‌رود سایر خرده نظام‌ها نیز از آن سیراب شوند و منطق بر هست‌های تجویزی آن را بارور نمایند. از این رو، خرده نظام علم و ترویج علم و مبانی ارزشی آن در ایران، در کنار دیگر خرده نظام‌ها منشأ تفکر خود را از دین مبین اسلام می‌گیرد و در واقع مبانی ارزشی ترویج علم در جمهوری اسلامی ایران به مثابه روح حاکم بر حرکت علمی کشور بوده و مشخص‌کننده جهت‌گیری‌های علمی کشور و اولویت‌ها در عرصه‌های آموزش، پژوهش و فناوری است (<http://www.isna.ir>).

جایگاه علم و ترویج علم در اسلام

برای بررسی جایگاه علم و ترویج آن در اسلام، ابتدا به جایگاه علم و ترویج علم در قرآن می‌پردازیم. سپس، آن را از دیدگاه رسول گرامی اسلام حضرت محمد (ص)، و سرانجام از دیدگاه ائمه معصومین (ع) توضیح می‌دهیم.

جایگاه علم و ترویج علم در قرآن

در متون دینی همواره اهمیت علم و منزلت عالم و مروجان علم مورد تأکید قرار گرفته است. آیات و روایات بسیاری در این باره وجود دارد. قرآن کریم در آیه ۱۱ سوره مجادله بر اهمیت علم، برتری علما و رفعت مقام آنان تصریح نموده و فرموده است: «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ»؛ خداوند کسانی را که ایمان آورده‌اند و کسانی را که علم به آنان داده شده است، درجات عظیمی می‌بخشد. (سوره مجادله، آیه ۱۱)، (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ۵۴۳). قرآن کریم علاوه بر آیه فوق در سوره زمر نیز به این مطلب مهم اشاره فرموده است: «هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ»؛ آیا کسانی که می‌دانند با کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟ (سوره الزمر، آیه ۹). در سوره بقره، آیات ۳۱ تا ۳۵ جریان خلقت حضرت آدم (ع) و مقام خلیفه‌اللهی او بیان شده است که در این آیات، نکات بسیار مهمی در زمینه جایگاه علم و علم‌آموزی و ترویج‌کنندگان علم وجود دارد. از دیدگاه قرآن کریم، این «علم» است که سبب برتری و بزرگی خلفا و جانشینان خدا است؛ هر مخلوقی که نسبت به اسما و صفات و نیز افعال خداوند، عالم‌تر باشد و از مخلوقات او آگاهی داشته باشد، برتر و درنتیجه جانشین خدا بر زمین است (سوره بقره، آیه ۳۱-۵۱).

خداوند متعال در سوره بقره، علم حضرت آدم (ع) را دلیل برتری او بر ملائک دانسته و با آنان احتجاج نموده و فرموده است: «أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»؛ اگر راست می‌گویید، اسامی اینها را به من خبر دهید. و ملائک نیز در پاسخ به عدم علم خود در برابر علم آدم (ع) که همان علم الهی بود، اقرار کردند و گفتند: «سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ»؛ منزه‌ی تو، ما چیزی جز آنچه به ما تعلیم داده‌ای، نمی‌دانیم. تو دانا و حکیمی. (سوره بقره، آیه ۳۱-۵۱).

از جمله نکاتی که اهمیت فوق‌العاده علم و ترویج علم را از دیدگاه قرآن کریم اثبات می‌کند، این است که هدف بعثت پیامبران را تعلیم بشر ذکر کرده است: «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُرَكِّبُهُمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (سوره آل عمران، آیه ۶۴). «خداوند بر مؤمنان منت نهاد [نعمت بزرگی بخشید] هنگامی که در میان آنها، پیامبری از خودشان برانگیخت که آیات او را بر آنها بخواند، و آنها را پاک کند و کتاب و حکمت بیاموزد هرچند پیش از آن، در گمراهی آشکاری بودند».

در قرآن به قلم سوگند یاد شده است که نشانه اهمیت علم و ترویج آن است. در نخستین آیاتی که به پیامبر اسلام نازل شد، از خواندن و تعلیم سخن به میان آمده است و یکی از اهداف بعثت انبیا تعلیم کتاب و حکمت دانسته شده است. علم در این آیه به صورت مطلق مطرح شده است، هیچ‌گونه قید و محدودیتی ندارد و می‌توان گفت شامل هر نوع علم از جمله علوم تجربی نیز می‌شود. رسول اکرم (ص) فرمود: «خیر العلم ما نفع»؛ بهترین علم آنست که فایده داشته باشد. بنابراین، شامل علوم تجربی نیز می‌شود که و بسیاری از مشکلات مردم را بر طرف می‌سازد. از آیه ۶۰ سوره انفال نیز چنین برمی‌آید: «وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ»؛ تعلیم، یاد دادن و آموزش و تعلم فراگیری دانش است، تعلیم تاباندن نور علم و دمیدن روح حیات به کالبد روح جامعه و تعلم‌رهایی از گرداب نادانی‌هاست. اسلام در این حرکت از مکاتب پیشرو است، به طوری که آموزش و فراگیری دانش از محوری‌ترین

حال کسی که خدا او را از داشتن علم محروم نسازد". (دیلمی، ۱۳۷۶: ۴۳۹)

پیامبر (ص) فرمود: «دانشمندان در میان مردم چون زنده در میان مردگان است، بدانید که هر چیزی برای طالب علم ارزش می‌طلبد، پس علم را طلب کنید، که سبب تقرب شما به خدا گردد و طلب علم بر هر مسلمان لازم است». و فرمودند چون قیامت شود، مداد عالمان با خون شهیدان سنجیده می‌شود، و بر خون شهدا می‌چربد (دیلمی، ۱۳۷۶: ۴۴۰).

رسول گرامی اسلام فرموده‌اند: "طلب العلم فریضة علی کل مسلم؛" فراگیری دانش بر هر مسلمانی واجب است. (مجلسی، ۱۳۷۹: ۳۵). از طرف دیگر، بر دانشمندان نیز واجب است که به امر آموزش اهتمام ورزند، چنانچه در بیان دیگری از پیامبر (ص) نقل شده است که فرمودند: "ما أخذ الله الميثاق علی الخلق أن يتعلموا حتی أخذ علی العلماء أن يعلموا؛" خداوند از مردم برای یادگیری عهد و پیمان نگرفت مگر این که از دانشمندان برای یاد دادن پیمان گرفت". (معزی ملایری، ۱۳۷۹: ۶۷)

نبی اسلام به مسلمانان توصیه می‌نمودند به دنبال دانش بروید و در فراگیری دانش هیچ‌گونه محدودیت زمانی و مکانی نداشته باشید. از ابتدای کودکی تا آخر عمر در پی آموختن باشید؛ "أطلبوا العلم من المهد الی اللحد؛" و حتی اگر تنها راه دستیابی به علم و دانش سفر به دور دست‌ترین نقاط جهان هم چون چین باشد که در آن زمان مسافرت به آنجا به آسانی ممکن نبود، از هیچ کوششی دریغ ننمائید. "اطلبوا العلم و لو بالصین". طلب علم آن‌چنان مهم است که در دین اسلام طلب آن از طلب مال واجب‌تر و ارزش آن از عبادت بالاتر شمرده شده است. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۲).

پیامبر خدا (ص): "أفضل الصدقة أن تعلم المرء علما ثم يعلمه آخاه؛" بهترین صدقه این است که انسان علمی را بیاموزد و سپس آن را به برادر خود آموزش دهد. (شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۱۰۵)

پیامبر خدا (ص): "أیما رجل أتاه الله، علما فکتّمه وهو یعلمه، لقی الله عز و جل یوم القيامة ملجما بلجام من نار؛" هر مردی که خداوند به او دانشی دهد و او آن را، با اینکه می‌داند، مخفی نگاه دارد، در روز قیامت در حالی که افساری از آتش بر او زده شده است خداوند عز و جل را دیدار کند. (محمدی ری شهری، ۱۳۶۷).

رسول اکرم (ص): "العلم اکثر من ان یحصی فخذ من کل شی احسنه؛" دانش بیش از آنست که به شماره درآید، بنابراین از هر چیزی نیکوترین آن را فرا بگیرید.

از این رو، پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) از هر فرصتی برای آموزش مردم بهره می‌بردند و از هیچ کوششی دریغ نمی‌ورزیدند. برای نمونه، پیامبر اسلام (ص) بعد از جنگ بدر خطاب به اسیران جنگی فرمودند: "هر کس از شما که باسواد است بتواند به ده نفر از اطفال مسلمین خواندن و نوشتن بیاموزد آزاد می‌شود. (سبحانی، ۱۳۶۶: ۵۱۸).

جایگاه علم و ترویج علم در احادیث برخی از ائمه معصومین (ع)

جایگاه علم و ترویج علم از منظر حضرت علی (ع)

حضرت علی (ع) فرمودند: چون قیامت فرارسد، خداوند علما (مروجان علم) را جمع کند و به آنان بگوید: ای بندگان، من می‌خواهم به شما خیر کثیر دهم، چون شما سختی را در راه من تحمل کردید و مردم به واسطه شما مرا عبادت کردند، پس مژده باد شما را که دوستان من هستید و پس از پیامبران بهترین خلق من می‌باشید، پس مژده باد شما را که من گناهانمان را بخشیدم و اعمالتان را پذیرفتم و می‌توانید مردم را هم مثل انبیا شفاعت کنید و من از شما راضی‌ام و پرده شما را نمی‌درم و در این جمع آبرویتان را نمی‌برم (دیلمی، ۱۳۷۶: ۴۴۲).

همچنین، در جای دیگر می‌فرماید: "ایها الناس إعلموا أن کمال الدین طلب العلم و العمل به الا و ان طلب العلم أوجب علیکم من طلب المال؛" ای مردم کمال دین در جستجوی دانش و عمل به آن است و آگاه باشید که تحصیل علم از طلب مال واجب‌تر است. در بیان دیگری فرمودند: "جستجوی دانش برتر از عبادت است"، زیرا تنها عبادتی ارزش دارد که از روی معرفت باشد و تنها عالم است که در دام شبهات و وسوس گرفتار نمی‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳: ۸۰؛ حرانی، ۱۴۰۴: ۱۹۹).

امیرالمؤمنین علی (ع) درباره آموختن علم و ادب چنین توصیه می‌فرماید:

"یا مؤمن، إن هذا العلم والأدب تمنن فسکت، فاجتهد فی تعلمهما، فما یزید من علمک وأدبک یزید فی تمینک وقدرک؛"

ای مؤمن! این دانش و ادب جان بهای توست، پس در فراگرفتن آن دو کوشا باش که هر چه بردانش و ادب افزوده شود، قدر و ارزشش فزونی گیرد (محمدی ری شهری، ۱۳۷۹: ۱۴).

العلم سلطان، من وجده صال و من لم یجده صیل علیه؛ علم قدرت است، هر کس دانش را به دست آورد قدرتمند است و هر کس دانش را به دست نیاورد، قدرت نمایی علیه او انجام می‌گیرد. (عزالدین، ۱۴۱۸: ۳۱۹-۶۶).

رَأْسُ الْفَضَائِلِ الْعِلْمُ، غَايَةُ الْفَضَائِلِ الْعِلْمُ؛ سرآمد فضیلت‌ها، دانش است، نقطه پایان فضیلت‌ها دانش است. العلمُ مصباحُ العقل؛ دانش، چراغ خرد است.

العلمُ نِعْمَ دَلِيلٌ؛ دانش، چه نیکو راهنمایی است (آمدی، ۱۳۸۷) و (خوانساری، ۱۳۳۶).

العلمُ أَشْرَفُ الْأَحْسَابِ؛ دانش، شریف‌ترین شرافت خانوادگی است.

لَا شَرَفَ كَالْعِلْمِ؛ هیچ شرافتی، چون دانش نیست.

العلمُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ؛ دانش، گم‌شده مؤمن است.

كُفِيَ بِالْعِلْمِ شَرَفًا أَنْ يَدَّعِيَهُ مَنْ لَا يُحْسِنُهُ، وَ تَفَرَّحَ بِهِ إِذَا نُسِبَ إِلَيْهِ، وَكَفِيَ بِالْجَهْلِ ذَمًّا يَبِيرُ مِنْهُ مَنْ هُوَ فِيهِ؛ در ارجمندی دانش، همین بس که کسی هم که آن را نیکو نمی‌داند دم از داشتن آن می‌زند و هرگاه نسبت علم و دانایی به او داده شود، خوشحال می‌گردد و در نکوهندگی نادانی، همین بس که، حتی آدم نادان و بی‌بهره از دانش از آن بی‌بزاری می‌جوید (http://www.hadithcity.com).

امام علی (ع): لَا كُنْزًا أَنْفَعُ مِنَ الْعِلْمِ؛ هیچ گنجی، سودمندتر از دانش نیست.

إِنَّ الْعِلْمَ حَيَاةُ الْقُلُوبِ، وَ نَوُزُ الْأَبْصَارِ مِنَ الْعَمَى، وَ قُوَّةُ الْأَبْدَانِ مِنَ الضَّعْفِ؛ همانا دانش، (مایه) زندگی دل‌ها و روشن‌کننده دیدگان کور و نیروبخش بدن‌های ناتوان است.

امام علی (ع): الْعِلْمُ مَقْرُونٌ بِالْعَمَلِ، فَمَنْ عَلِمَ عَمِلَ، وَ الْعِلْمُ يَهْتَفُ بِالْعَمَلِ، فَإِنْ أَجَابَهُ وَإِلَّا ارْتَحَلَ عَنْهُ؛ علم و عمل به هم پیوسته‌اند. بنابراین، هر که بداند، عمل کند و هر که عمل کند، بداند. علم، عمل را صدا می‌زند، اگر پاسخش داد می‌ماند و گرنه می‌رود (http://www.hadithcity.com).

حضرت علی (ع) در صفات متقین فرموده است: "ووقفوا اسماعهم على العلم النافع لهم؛ یکی از اوصاف متقین اینست که به علم نافع و سودمند گوش فرا می‌دهند. روایت دیگری از حضرت علی (ع) وجود دارد که می‌فرماید: "العلوم اربعة: الفقه للادیان، و الطب للابدان و النحوللسان و النجوم للآزمان؛" دانش‌ها چهار گونه‌اند، دین‌شناسی، پزشکی برای طبابت، نحو برای دستور زبان و ستاره‌شناسی برای شناخت زمان. طبق این روایات آموختن علم به رشته خاص منحصر نگردیده است، آنچه مفید به حال مردم باشد باید آموخته شود. علم نافع در اسلام اعم از تجربی و غیر تجربی مطلوب است.

جایگاه علم و ترویج علم از دیدگاه حضرت امام باقر (ع)

حضرت امام باقر (ع): تَذَاكَرُ الْعِلْمِ سَاعَةٌ خَيْرٌ مِنْ قِيَامِ لَيْلَةٍ؛ یک ساعت مذاکره علمی، بهتر از یک شب عبادت است (محمدی ری شهری، ۱۳۶۷).

عَالِمٌ يُتَفَقَّحُ بِعِلْمِهِ، أَفْضَلُ مِنْ سَبْعِينَ أَلْفَ عَابِدٍ؛ عالمی که از علمش بهره برد، برتر از هفتاد هزار عابد است (راوندی، ۱۴۰۷ق).

مَنْ عَلِمَ بَابَ هُدًى فَلَهُ مِثْلُ أَجْرِ مَنْ عَمِلَ بِهِ، وَ لَا يُنْقِصُ أَوْلَئِكَ مِنْ أَجُورِهِمْ شَيْئًا؛ هر که یک باب هدایت را آموزش دهد، برای او همانند پاداش کسی باشد که به آن عمل کند و از پاداش عمل‌کنندگان به آن نیز چیزی کاسته نمی‌شود (حرانی، ۱۴۰۴ق).

مُعَلِّمُ الْخَيْرِ يَسْتَعْفِرُ لَهُ ذَوَابُّ الْأَرْضِ، وَ حَيْتَانُ الْبُحُورِ، وَ كُلُّ صَغِيرَةٍ وَكَبِيرَةٍ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَ سَمَانِهِ؛ جنبندگان زمین و ماهیان دریاها و هر موجود ریز و درشتی در زمین و آسمان خدا، برای آموزگار خوبی‌ها آموزش می‌طلبند (http://www.hadithcity.com).

جایگاه علم و ترویج علم از دیدگاه حضرت امام صادق (ع)

حضرت امام صادق علیه السلام فرموده است: «فَضَّلُ الْعَالِمَ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلِ الْقَمَرِ عَلَى سَائِرِ النُّجُومِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ»؛ برتری عالم بر عابد مانند برتری ماه شب چهارده بر دیگر ستارگان است (کلینی، ۱۳۸۰).

طلب العلم فیضه علی کل حال؛ فراگرفتن دانش در هر حال واجب است (<http://www.hadithcity.com>).

إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ زَكَاةً، وَ زَكَاةُ الْعِلْمِ أَنْ يَعْلَمَهُ أَهْلُهُ؛ هر چیزی زکاتی دارد و زکات دانش این است که آن را به اهلش بیاموزی (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۷۸).

عَلَى الْعَالِمِ إِذَا عَلَّمَ أَنْ لَا يَعْتَفَ، وَإِذَا عَلَّمَ أَنْ لَا يَأْتَفَ؛ بر دانشمند است که هرگاه آموزش دهد، درشتی و خشونت نکند و هرگاه کسی بخواهد به او علم آموزد، ننگش نیاید (<http://www.hadithcity.com>).

از بارزترین حرکات علمی در سیره معصومین، جنبش علمی حضرت امام باقر (ع) و حضرت امام صادق (ع) بود. از این رو، به تعلیم و تربیت و ترویج علم میان شاگردان خود اقدام نمودند.

نتیجه‌گیری

علم پدیده‌ای است که در شرایط خاص تولید می‌شود و ضمن تأثیرگذاری بر جامعه، از آن متأثر می‌شود. از جمله شرایط لازم برای ظهور علم، احساس نیاز به محیطی بهتر و رفع کاستی‌هاست. این جوامع به علم به عنوان یک زیرساختار می‌نگرند. ترویج علم نظامی است که باید بین خروجی و ورودی آن هماهنگی باشد. در چنین نظامی ضروری است تا تمامی نقش‌ها تعریف شده باشند. گرچه، هدف ترویج علم در هر کشوری مشخص است اما نتیجه آن با توجه به محیط اجرا، متفاوت است. هدف ترویج علم در نگرش نخست، ارتقاء زندگی مادی و یا معنوی افراد است.

در این تحقیق، اصول و مبانی ارزشی ترویج علم در جمهوری اسلامی ایران از جمله دیدگاه‌های اسلامی (قرآن کریم، احادیث پیامبر (ع) و ائمه اطهار (س)) بیان شد. بر این اساس، می‌توان گفت نظام علمی کشور منبعت از ارزش‌های اسلامی است. در واقع، اصول و معیارهای اسلامی است که مسیر حرکت علمی کشور را معین می‌سازد.

استفاده از رهنمودهای دین مبین اسلام در نظام ترویج علم باعث می‌شود که ترویج علم و فراگیری آن الگو قرار گیرد و در حل مشکلات جامعه و مدیریت امور مؤثر واقع شود. تأکید بر مبانی ارزشی ترویج علم، تأکید بر اصول و مبانی اعتقادی اسلام است که با ساختارهای فرهنگی جامعه منطبق بوده و موجبات کارآمدی رهیافت‌های سیاست ترویج علم در جمهوری اسلامی ایران را فراهم می‌آورد. بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که مبانی ارزشی مورد نظر نه تنها با تحول و تغییر و اصلاح امور و پیشرفت‌های فناورانه منافات ندارد، بلکه در ذات خود حامل تحول، توسعه و پیشرفت است.

بررسی مبانی ارزشی ترویج علم نشان داد که در ترویج علم هیچ نوع محدودیتی وجود ندارد. بنابراین، نظام ترویج علم در کشور با وجود فراز و نشیب‌های مقطعی و گذرا، با تکیه بر اصول ارزشی و استفاده از پیشرفته‌ترین شیوه‌های ترویج، سبب تحقق اهداف و غایات مورد نظر از جمله رسیدن به جایگاه نخست علمی در منطقه، الگو قرار گرفتن ایران از سوی دیگر کشورهای اسلامی را در پی خواهد داشت.

توجه به علم و ترویج علم در قرآن کریم، احادیث و روایات معصومین (ع) و خط مشی حاکم بر نظام اسلامی جایگاه خاصی دارد. بنابراین، سیاست‌گذاران بخش علمی کشور باید از این منظر به بحث ترویج علم نگریسته و آن را در امتداد مبانی ارزشی جامعه تلقی کنند.

در پایان، ذکر این نکته ضروری است که فرایند ترویج علم در ایران هنوز در نخستین مراحل تکامل خود قرار دارد و به نظر می‌رسد که فرایند ترویج علم در ایران هنوز به مثابه مسیری یک‌سویه شناخته می‌شود که در آن گروه‌های هدف یا پیام‌گیران بدون مشارکت متقابل فقط در جریان جاری شدن اطلاعات قرار می‌گیرند. علی‌رغم مبانی ارزشی حاکم بر نظام علمی کشور، ترویج علم هنوز تا رسیدن به جایگاه واقعی خود فاصله دارد. این شکاف ناشی از عوامل درونی و بیرونی است که بر نظام علمی کشور سایه افکنده است و به هیچ وجه به مبانی ارزشی مرتبط نمی‌شود. عواملی همانند ضعف نظام مدیریت علمی کشور و نبود شیوه‌های صحیح آموزشی، ضعف ابزارهای مناسب ترویج علم و نبود ساختارهای مناسبی که به عمومی‌سازی علم بپردازند، از این جمله هستند.

- ابن ابی الحدید، معتزلی (۱۴۰۴ ق). شرح نهج البلاغه، جلد بیستم، قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی. پایا، علی (۱۳۸۷). "ترویج علم در جامعه، یک ارزیابی فلسفی"، فصلنامه سیاست علم و فناوری، بهار، شماره یک. پایا، علی (۱۳۸۵). دانشگاه تفکر علمی، نوآوری و حیطه عمومی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۸۷). غررالحکم و دررالکلم، مترجم: حاج محمد علی انصاری قمی، چاپ اول، تهران: انتشارات امام عصر (عج). حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ ق). تحف العقول، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- خوانساری، جمال الدین محمد (۱۳۳۶). شرح غررالحکم و دررالکلم، چاپ چهارم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران. دیلمی، حسن (۱۳۷۶). ارشادالقلوب، ترجمه: علی سلگی نهاوندی، چاپ اول، قم: ناصر.
- دیلمی، حسن (۱۳۷۵). ارشادالقلوب، پژوهش سیدهاشم میلانی، جلد دوم، قم: دارالاسوه.
- سیحانی، جعفر (۱۳۶۶). فروغ ابدیت، جلد اول، چاپ شهرپور، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی. سعید بن هبه الله معروف به قطب راوندی (۱۴۰۷). الدعوات، قم: انتشارات مدرسه امام مهدی (عج).
- شهید ثانی، آداب تعلیم و تعلم در اسلام (ترجمه منیه المرید)، ترجمه: محمدباقر ساعدی خراسانی، تهران: کتابفروشی علمیه اسلامی. شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ ق). مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الإسلام، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
- عزالدین، ابوحامد المدائنی (۱۴۱۸ ق). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، جلد هشتم، بیروت: دارالکتب العلمیه. فاضل، جواد (۱۳۸۷). سخنان علی (ع) - نهج البلاغه، چاپ اول، تهران: انتشارات امام عصر (عج).
- قدیمی، اکرم (۱۳۸۸). «طرح تمیز صد موضوع مهم علمی ممیزی (ترویج علم)»، تهران: معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۰). اصول کافی، ترجمه: جواد مصطفوی، چاپ اول، تهران: کتابفروشی علمیه اسلامی. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق). بحارالانوار، جلد یکم، بیروت: انتشارات مؤسسه الوفا.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۶). حکمت نامه پیامبر اعظم (ص)، چاپ اول، قم: انتشارات دارالحديث. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۹). علم و حکمت در قرآن و حدیث، ج ۱، چاپ اول، قم: دارالحديث.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۶۷). میزان الحکمه، ج ۲، قم: دارالحديث.
- معزی ملایری، اسماعیل (۱۳۷۹). جامع الاحادیث الشیعه، جلد بیست و ششم، قم: انتشارات المؤلف.
- محمدباقر موسوی (۱۳۷۴). ترجمه المیزان، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه قم.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). ترجمه قرآن کریم، چاپ اول، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، جلد بیستم، تهران: نشر دارالکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی و همکاران (۱۳۷۱). تفسیر نمونه، جلد سوم، ذیل آیه ۲۴ سوره نساء، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- وصالی، منصور (۱۳۸۶). رصد و مطالعه سیاستهای ملی ترویج علم موجود در کشورهای جی ۸ و دی ۸، هند و چین، تهران: مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.

Communicating and Popularizing Science, World Conference on Science", UNESCO, Budapest, 26 June -1 July 1999.

The Research Report on Optimization of Public Understanding of Science, EU.

Gustaaf C. Cornelis (1998). "Is Popularization of Science Possible? In: Twentieth World Congress of Philosophy", Boston, Massachusetts

<http://www.hadithcity.com> www.rasekhoon.net/hadis/show-11795.aspx

<http://www.maarefuran.org/index.php/page.viewArticle/LinkID,9364?PHPSESSID=91eb19372694ed6fd204b7b6ced1619>

<http://isna.ir/fa/news/9010-01166.190050>